

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра культурології

Курсова робота
освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр

на тему:
«ПРОБЛЕМАТИКА БАКТРІЙСЬКО-МАРГІАНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ДОБИ БРОНЗИ»

Виконала:
студентка ФГН-2,
Спеціальність: 034-Культурологія
Ровінська Дар'я Максимівна
Науковий керівник: Король Д.О.,
доцент

Київ 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Історіографія питання та результати археологічних розкопок.....	7
I.1. Історія розкопок археологічного комплексу.....	7
I.2. Географічні кордони БМАК.....	8
I.3. Археологічні знахідки, їх аналіз в контексті часу та роль у дослідженні комплексу.....	12
I.4. Печатки та амулета як джерело культурних традицій.....	17
I.5. Соціальний устрій Гонур- Дене.....	19
РОЗДІЛ II. Культурна спадщина БМАК.....	23
II.1. Мова та писемність. Етнічний і соціальний склад археологічного комплексу.....	23
II.2. Ритуали та сакральні культи.....	27
II.3. Релігія та міфологія.....	32
II.4. Торгівельні та культурні зв'язки БМАК із цивілізаційними осередками Середньої Азії (Хараппа, Елам, Месопотамія).....	35
ВИСНОВКИ.....	40
БІБЛІОГРАФІЯ.....	43
ДОДАТКИ.....	46

ВСТУП

Давні культури, зокрема доісламського Сходу, не перестають бути актуальними в наукових колах. Не дивлячись на їх віддаленість у часі і певну примітивність, виражену, в першу чергу, в мистецтві, деякі з них й донині залишаються недослідженими через брак комунікативних та інтерпретаційних кодів-ключів.

Культура доісламської Середньої Азії значно старша за ближчу до нас античну, тож певною мірою може вважатися першоджерелом та колискою найдавніших традицій, які, хоч і з певними змінами, з плином часу перейшли та вкоренились в нашій власній культурі. З цього випливає, що її знання (архаїчної середньоазійської культури) є необхідними для будь-якого дослідника-культуролога, бо вони містять базу, на яку слід спиратись (або завжди мати на увазі) під час наукової роботи.

Актуальність роботи полягає в тому, що через брак достовірної інформації: назва території в певний період її існування, етнічні поселення, історичні хроніки даної території – вчені є дещо обмежені у своїх діях та припущеннях, стосовно цього регіону. Це також стосується представленого в даній роботі археологічного комплексу, який є малодослідженим. БМАК (Бактрійсько-Маргіанський Археологічний комплекс) відноситься до цивілізацій бронзового віку, яка співіснувала в часі з Хараппською цивілізацією (Пакистан), Шумером та Вавилоном (Месопотамія). Витвори мистецтва, знайдені на місці розкопок дають підстави вважати, що поселення підтримувало тісні зв'язки з вище представленими культурами.

Вчені одностайні в думці, що відкриття середньоазійської цивілізації епохи бронзи є археологічною сенсацією останніх десятиліть [8, с.18]. В той же час факт відкриття Маргіани та її столиці – міста Гонур-Депе, яке в II тис. до н. е., за свідченнями деяких вчених, було одним з найбільших в світі [там само] –

багато говорить про стан вивчення археології та історії регіону, а саме про те, що вони знаходиться тільки на стадії становлення [там само].

Ступінь наукової розробки. Вчені-археологи, що працювали з матеріалами в цій місцевості: доктора історичних наук Віктор Іванович Саріаніді (1929 - 2013 рр.) та Вадим Михайлович Массон (1929 -2010 рр.). Останній більш цікавий для нас своїми науковими працями про цивілізації Давнього Сходу та безпосередньо культуру Маргіани та Бактрії. Також слід згадати групу італійських спеціалістів, яку очолював Россі-Осміді з науково-дослідницького центру у Венеції. Саме йому слід завдячити за реставрацію витворів мистецтва, що їх було знайдено в Маргіані [16, с. 57].

Що до В. І. Саріаніді, то його постать, як одного з учасників археологічної експедиції, викликає науковий інтерес з тієї позиції, що саме він (якщо можна так сказати) в 1970-ті зробив і пізніше розвинув свої наукові відкриття, серед яких виявлення місцезнаходження країни Маргуш-Маргіани-Моуру [1, с. 34], об'єднання культури Маргіани та Бактрії в єдиний археологічний комплекс (зادля уникнення плутанини в термінології схожих за своїми характеристиками культур) і надання їм відповідної назви.

Задля уникнення плутанини доречно буде додати, що в англійських працях відносно БМАК можна також зустріти термін «Oxus Civilisation» («Цивілізація Оксу»). Вперше його застосував А.-П Франкфор. Також слід відзначити, що саме Саріаніді окреслив цю територію як п'ятий – Центральноазіатський – центр древніх цивілізацій. Однак, як зазначає радянський та російський історик Кожин П. М. знаходяться вчені, які цю думку не підтримують [5, с. 283]. До того ж він сам пише про БМАК, як про високу, але другорядну цивілізацію, посиляючись на велику частку прибульців-мігрантів в її демографічному складі [6, с. 143].

Про проблематику термінології і назв при роботі з територією археологічного комплексу писали Б. Я. Стависький, С. Сальваторі. Певним

чином при дослідженні центральноазійського регіону доби бронзи цієї теми торкались Е. Ртвеладзе, У. Мавланов, С. Н. Корневський, А. Бакри, Е. Е. Кузьміна. Етнічні та мовні питання намагались розкрити Н. А. Дубова, А. Лубоцький, Л. С. Клейн. Багато праць було присвячено культурним та торговельним контактам, зокрема про це писали П. М. Кожин, Є. В. Антонова, А. Бакри. Найбільша кількість праць з цієї теми присвячено аналізу артефактів та приміщень, знайдених в результаті археологічних розкопок. Їх досліджували Ф. Т. Гейберт, В. Артем'єв, В. Урманова, С. Куен, Г.-П. Франкфор, Н. А. Дубова. Праці В. І. Саріаніді так чи інакше торкаються усіх тем, які були зазначені.

Як можна побачити з перерахованих вище імен, дослідники, які вивчають БМАК складають обмежену групу людей. Також характерним є предмет їх дослідження: попри велику кількість праць на тему археологічних знахідок, більшість з них не містять нової, унікальної інформації, а, в певному вигляді, повторюють одна одну через брак нових вагомих відкриттів.

В представленій роботі використані праці В. І. Саріаніді, Е. Ртвеладзе, Н. А. Дубової, П. М. Кожина, Л. С. Клейна.

Об'єктом є археологічний комплекс регіону Центральної Азії епохи бронзи (3 тис. р. до н. е. – 1200 р. до н. е.), умовно представлений в наукових колах як Бактрійсько-Маргіанський.

Предметом є місце археологічного комплексу в історико-культурному та соціальному розвитку центральноазійського регіону.

Мета: за допомогою аналізу культурно-соціального життя БМАК визначити місце комплексу серед цивілізаційних осередків Центральної Азії епохи бронзи, а також його роль при дослідженні даного регіону.

Поставлена мета передбачає наступні *завдання*:

- дослідити витоки цивілізації БМАК, її етнічний склад;

- окреслити кордони комплексу та встановити його автентичну назву;
- дослідити аналіз культурних пам'яток та їх зв'язок з релігійною системою, яка тоді мала місце;
- зазначити соціальний та політичний устрій комплексу;
- визначити інновації в тогочасній міфологічній системі та внесок у формування ритуальних традицій зороастризму;
- окреслити коло культурно-торгівельних зв'язків та вплив сусідніх цивілізаційних угруповань доісламської Середньої Азії на культурну та релігійну сфери БМАК;
- з'ясувати доречність застосування терміну «цивілізація» відносно БМАК.

Під час написання роботи було використано компаративний, інтерпретаційний, структурно-функціональний та синхронічний *методи* дослідження.

Структура работ. Робота складається зі вступу, двох розділів, які складаються з п'яти та чотирьох підрозділів відповідно, висновку та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ I. Історіографія питання та результати археологічних розкопок.

I.1. Історія розкопок археологічного комплексу

В. І. Саріаніді розкопав комплекс Гонур-Депе у 90-х роках минулого століття. Це кардинально вплинуло на картину розвитку культур, які в епоху бронзи знаходились на території Бактрійсько-Маргіанського археологічного комплексу.

До XX століття давня історія Середньої Азії починалась з походів Кіра Великого (близько 590-530 рр. до н. е.), засновника династії Ахменідів. Всі ж відомості про нього і цей регіон походять з «Історії» Геродота та текстів Старого Заповіту. З 1940-х рр. в середньоазійському регіоні починаються археологічні розкопки. На той час вчені не ставили собі за мету знаходження будь-яких цивілізаційних осередків.

Одним з поштовхом до археологічного вивчення регіону можна вважати розкопки 1898 року пагорбів Анау неподалік від Ашхабаду (Туркменія). Приводом для тогочасних розкопок стала форма пагорбів, яка відповідала всім канонам скіфських царських курганів. Ніяких поховань, а тим більш скіфського золота тоді знайдено не було. Замість цього було відкопано керамічні уламки, які свідчили що на цьому місці багато століть тому існувало поселення [13, с. 98 - 99]. До 1970-х було знайдено велику кількість археологічних пам'ятників. В кінці десятиліття було розкопано бактрійське золото, а декількома роками пізніше відкрито Маргіану.

Однією з найважливіших пам'яток цього регіону вважається столиця Маргіани Гонур-Депе (дослівно «сірий пагорб»). Статус столиці, як і назва, є умовними, адже жодних записів, які б вказували на автентичну назву, знайдено не було.

В ході подальших розкопок регіону було з'ясовано, що вже в епоху мезоліту в долині біля річки Амурдар'я (або Окс) існувало певне поселення, яке збільшилось в епоху неоліту [20, с. 27].

Що ж до місцевості в долині р. Балх, то цей регіон Північного Афганістану почав цікавити археологів з відносно нещодавнього часу. В ході розкопок було виявлено, що він носить сліди древньої осіло-землеробської культури середини I тис. до н. е. [Там само, с. 337]. Таким чином потенціал для дослідження регіону є великим і, ймовірно що, дуже перспективним.

Сам факт знаходження БМАК відтерміновує початок іранізації землеробських культур Центральної Азії, роблячи її древнішою ще на тисячу років [4, с. 23 – 24]. На відміну від Бактриї, археологічних досліджень Маргіани значно більше. Вони почались з 80-х рр. XIX ст. і в результаті було зафіксовано ряд древніх населених пунктів, висунуто та підтверджено виникнення поселення на місці Ерккали в другій чверті I тис. до н. е.

Однак, ця територія ще недостатньо досліджена: відсутня археологічна мапа оазису, час існування певних населених пунктів визначено неправильно, до того ж масштаб розкопок поза межами Гяуркали та Ерккали надто незначний [1, с. 226 - 228]. Тим не менш, «... вже зараз можна з усією впевненістю стверджувати, що найдавніша Бактрія складала не периферію, а самостійний оригінальний центр давньосхідного світу...» [20, с. 342].

I.2. Географічні кордони БМАК

Якщо етнічний склад Бактрійсько-Маргіанського комплексу можна дослідити на основі культурних пам'яток або мовних запозичень (що й буде зроблено в подальших розділах), то відсутність точної назви території, умовно окресленої як «Бактрія» та неможливість ідентифікувати поселення (народність) в її межах в епоху бронзи, значно ускладнюють подальші дослідження.

З іншого боку, ми володіємо більшою інформацією стосовно Маргіани та її територіальних меж в певні історичні періоди. Позиції вчених що до того, як доречно або не доречно називати певні території, подекуди розходяться. Більшість з них сміливо називають окреслену територію «Бактрія», спираючись на більш пізню назву столиці – Бакл. Однак радянський історик та археолог Борис Стависький (1926-2006 рр.) вважає, що назва «Бактрія» умовна. Його позицію буде детально розглянуто нижче. В той же час Е. Ртвеладзе сміливо апелює назвами «Бактри», «Балх», «Бактрія», місцями ототожнюючи їх одна з одною.

Почати слід з того, що Бактрія як історико-культурний або географічний об'єкт наразі в наукових колах не значиться. Це пов'язано з невизначеністю її територій, що в свою чергу впливає з суперечливості джерел одне одному.

Бактрія в статусі цілком визначеної етнокультурної області згадується в докушанський період у античних та індійських авторів як «Бактріана», «Бактрія» та «Бахліка» і означає, в першу чергу, самоназву народу [18, с. 32 - 41]. Епіграфічні пам'ятки, Авеста та деякі древньогрецькі автори (їх буде згадано пізніше) стверджують про існування на території Середньої Азії у VI-V ст. до н. е. деяких областей, в тому числі й Бактрії та Маргіани [12, с. 36 - 37]. В період I-II ст. до н. е. в описах давньоримських купців Бактріана ніяк не пов'язується з бактрійцями, а найбільш чисельним племенем на її території значаться тохари.

Б. Я. Стависький припускає, що в період розквіту Кушанської держави такого народу, як бактрійці вже не існувало, а топонім Бахл, який зустрічався в середньоперсидських та древньоармянських джерелах ще протягом наступних шести століть, використовували лише для визначення її столиці - Бактри [18, с. 32 - 41]. В більшості популярних інтернет-джерелах на сьогоднішній день зустрічається її назва саме як Балх. Але в нас є сумніви стосовно доцільності застосування або асоціації цієї назви конкретно з БМАК, адже, як вже зазначалось вище, ця назва з'явилась пізніше та ніяк не

асоціювалась з одноіменним етносом. Якщо ж ми звернемося до китайських джерел, які містять більш повний опис Середньої Азії кушанського та післякушанського періоду, то виявимо, що назва, співзвучна з «Бактрією» там відсутня. Замість цього використовуються назви Дахя, Да-юечжи та Ту-хо-ло. Поміж них остання цікавить нас найбільше, бо відсилає до назви племені (або народу) тохарів, які, як було зазначено вище, в перші століття нашої ери розташовувались на території давньої Бактриї.

Термін ту-хо-ло, як зазначає той же Стависький, має, окрім етнічного, ще й географічний характер і означає етнокультурне єднання. З нього виходить нова назва території Тохаристан, яка, на думку багатьох вчених, включає в себе території давньої Бактриї.

За свідченнями античних авторів, кордони цієї території з півночі обмежуються річкою Окс (або Амурдар'єй), а на півдні доходять до Гіндукуша. З заходу пролягає кордон з Персією, а з сі сходу – з Паміром. Це приблизно половина території, яку в подальшому включатиме в себе Тохаристан. Такі уявлення про північний кордон взяті з повідомлень Страбона та Птолемея. Щоправда, Страбон називав цей кордон східним, вважаючи, що Окса тече з півдня на північ. Виходячи з відомої нам історії областей біля річки Амурдар'я, можна зробити висновок, що середня її течія не одноразово виступала кордоном військово-політичного характеру, однак ніколи не була усталеною етнокультурною межею. Як результат, ми маємо підстави сумніватись в Оксі, як в північному кордоні. Такої думки дотримувався чеський географ та орієнталіст В. Томашек, який визначав цей кордон по Гіссарському хребту. Його думку підтримало багато радянських дослідників. Головним аргументом на користь приналежності правого берега Амурдар'ї до Бактриї стали епіграфічні знахідки – кушанське письмо та «бактрійська» мова, які були розповсюджені в кушанський період.

Аналізуючи усі ці факти, Б. Я. Стависький приходить до висновку, що визначення «Бактрія кушанського періоду» або «кушанська Бактрія» умовні і

можуть використовуватись лише до моменту подальших епіграфічних знахонок. Це впливає з того факту, що область, яка передувала Кушанському періоду, саме прибічники античної традиції визначили як «Бактрія», а місцева її назва в ті часи нам наразі не відома [Там само, с. 32 - 41].

Що ж до Маргіани, то вона розташовувалась в пустелі Каракуми, на території Мервського оазису, що через зміну режиму річки, декілька разів міняв місцеположення та конфігурацію. Саме античні автори використовують термін «Маргіана» у відношенні до оазису. Давні перси називали його «Маргуш», а термін «Мерв» з'являється лише у середньоперсидських творах. Письмові історичні джерела цієї території значно обмежені. Те ж саме стосується й античних авторів в період походів Олександра Македонського.

Як й у випадку з Бактрією, деяку інформацію про Маргіану можна знайти у Страбона та Птолемея. Лише після входження її у склад Ахеменидського царства ми можемо стверджувати про якісь надійні джерела. Ймовірно, що Мервський оазис був завойований персами. У 522 р. до н. е. сталося повстання, яке за наказом Дарія I було придушене страпом сусідньої Бактрії, в наслідок чого Маргіана увійшла до складу Бактрійської страпії. В результаті походів Олександра Македонського, Маргіану було включено у склад його держави. Після цього йде серія завоювань кінцевою точкою яких стало входження цього краю до Парфянського царства, де вона протягом декількох століть залишалась його крайньою північно-східною областю. З другої половини I ст. н. е. відбувається обособлення Маргіани, яке закінчується лише при Шапурі I більш органічним її входженням до складу Сасанидської держави.

З представленої вище інформації логічно впливає низка проблем, з якими стикаються дослідники. Відсутність інформації щодо реальних самоназв регіонів ускладнює дослідження їх культур, ідентифікацію населення та зв'язки з іншими цивілізаційними осередками. Твори античних авторів не містять потрібної інформації та не є корисними при вивченні цього регіону епохи бронзи. Викладений ними матеріал може слугувати лише в якості

відправної точки при висловленні гіпотез та припущень що до реального положення речей.

I.3. Археологічні знахідки, їх аналіз в контексті часу та роль у дослідженні комплексу

З позиції аналізу соціального та культурного життя держав і общин Давнього Сходу, відкриття БМАК є надзвичайно важливим. Тут в епоху бронзи така держава виникла і загинула один раз і, як результат, були відсутні впливи різних політичних сил, які, змішуючись та прагнучі влади, змінювали етнічну та політичну орієнтацію владних структур [6, с. 140].

На сьогоднішній день нам відомо, що цивілізаційні основи комплексу склались вже в середині II тис. до н. е. Слід зауважити, що вони носили міський характер [20, с. 28].

За період роботи археологічної експедиції на території колишньої БМАК, найбільшим розкопанним об'єктом є місто Гонур-Депе [Див. Додаток А. 1; Додаток А.2]. Виходячи з археологічних знахідок та їх аналізу, П. М. Кожин пише, що Гонур займає проміжну ланку і грає роль ретранслятора культурних знань та досягнень, що передаються з півдня мешканцям лісових та гірських районів [6, с. 136].

Виокремлюють три етапи в існуванні міста: період його заснування і заселення, який закінчився великою пожежею, що знищила центральну частину кремля (2300/2250 – 1800/1700 рр. до н. е.); другий період тривав близько двохсот років після пожежі і змінився останнім, коли місто покинула спочатку еліта, що рухалась за водами Мургаба на захід, а потім й інші жителі, в результаті чого близько 1600 року до н. е. Гонур втратив свій статус та занепав [3, с. 169].

Тут варто зробити одне слушне зауваження, що до того, що за водою в першу чергу уходила саме еліта. В багатьох давніх культурах водній стихії

поклонялись, будували з цього приводу храми та проводили обряди. Відповідно, існувала група жерців, яка цим займалась. БМАК не є виключенням. На території Гонуру археологи знайшли храм, що умовно назвали «Храмом Води». Це дає підстави думати про існування спеціальної категорії жерців, яка працювала в храмі. Відповідно, вони мали бути в числі тих, хто першим покинув місто вслід за водою, а також належати до еліти, або мати статус не нижчий за цей (як це відбувалось в більшості культур). Не виключено, що функції жерців виконували представники керуючого апарату (політична ситуація і тип державного управління досить не визначені).

Чи можна прирівнювати час занепаду міста з часом занепаду цивілізації – питання неоднозначне. Археологи пов'язують згасання БМАК зі зміною русла річки Мургаб, тож одностайного твердження бути не може, однак певний зв'язок все ж має місце. Тим не менш, якщо не в часових межах, то в послідовності занепаду схему, що було розроблено для Гонура можна застосовувати й коли ми говоримо про весь археологічний комплекс.

Повернемося до археологічних даних. Як вже зазначалось в попередньому розділі, що до питання матеріальних пам'яток, то їх ми маємо в Маргіані значно більше, ніж в Бактрії. В. І. Саріаніді дає цьому наступне пояснення: в свій час давні могильники Бактрії було пограбовано місцевими жителями сучасного Балху. Вони розкопали захоронення та забрали фактично всі коштовні речі, а також різні печатки та булавки. Пізніше їх було продано колекціонерам антикваріату з Кабула або місцевим туристам, поціновувачам древніх артефактів [13, с. 91 - 96]. Слід згадати, що пограбовані могильники також присутні й в Гонур-Депе (Маргіана), однак навіть в такому вигляді вони все ще є джерелом цінної інформації.

Таким чином, багато речей для дослідників було втрачено, вирвано з їх культурного контексту. Це також ускладнює дослідження даної культури та зокрема її поховального обряду, який міг би дати багато інформації щодо уявлень людей того часу про потойбічне життя. Окрім цього саме поховання,

а також амулети з печатками є для нас найбільшим та найповнішим джерелом інформації про культуру та населення БМАК.

В одній зі своїх праць В. І. Саріанаді пише про поховання на Тілля-Тепе (Бактрія). Він описує одяг та предмети, які були знайдені в могилах і, навіть, намагається реконструювати події, які передували самому похованню – ритуали, поведінку їх учасників [Там само, с. 144 – 154]. Цей текст не є достовірним, або єдино правильним, однак Саріаніді показує модель, яку можна взяти за основу при реконструкції соціального устрою [див. Додаток В].

В цьому контексті неможна не згадати цікаве, на нашу думку, поховання, яке знайшли археологи в руїнах однієї зі стін. То був скелет собаки, покладений в тій же позі, як і людина в сусідньому похованні [14, с. 245] [Див. Додаток Б]. Самі могили знаходяться в північній стіні і на нашу думку можуть бути частиною певного ритуального поховання. На підтвердження цього можна зазначити розташування скелетів людини та собаки: вони лежать головою в південно-західному напрямку в той час, як більшість інших поховань спрямовані чітко на північ. З іншого боку, у представників ямних культур (до яких можна віднести й БМАК), зустрічаються варіанти поховання з напрямком в обидві зазначені сторони.

У зороастрійців (з релігією яких дослідники пов'язують вірування маргушців та бактрійців) собака вважалась священною, бо поїдала плоть до того, як це стали робити птахи. В БМАК притримувались традицій поховань ямних культур, однак в похованнях археологи знаходять передумови надбання певними тваринами особливого сакрального або соціального статусу.

Так з наявності в деяких похованнях баранів, археологи зробили висновок щодо важливості положення, яке займала ця тварина в суспільстві та господарстві. Цілком ймовірно, що присутність цих тварин в могилі може

свідчити про ритуали жертвопринесення при поховання конкретного представника соціуму.

Жертовні ягнята (агнці) також грали важливу роль в похованнях (можливо, на одному рівні з баранами). Така тенденція прослідковується вже в добу пізньої бронзи на фінальному етапі існування міста [15, с. 100]. В пізніші часи святість тварини пояснювалась тим, що вони врятувала Заратуштру (засновник зороастризму). На основі вже згаданої асоціації регіону БМАК з цією релігією, можемо припустити, що сакральна роль цієї тварини є місцевою традицією, яка пізніше інтегрувалась в нову релігію.

Ідентифікувати могили аристократії допомагає наявність в них «гральної дошки» та кам'яних «мініатюрних колонок» чіє реальне призначення наразі невідоме [Див. Додаток Х]. Російський археолог та антрополог Н. А. Дубова вважає, що ці артефакти є показником приналежності до прошарку воєнних [Там само, с. 100 – 101]. Не виключено, що ці два статуси були взаємопов'язані або тотожні (про соціальний устрій міста йдеться в одному з наступних розділів).

Археологам вдалось також знайти жрецьке поховання (скелет належить жінці) з усіма притаманними ритуальними артефактами. Можливо, під час захоронення мали місце людські жертвопринесення, адже поруч із жрицею знайдено ще два скелети чоловіків, які, за всіма ознаками, не належали до того ж прошарку [Там само, с. 103].

Ще одне незвичне поховання (№4338) було знайдено в результаті археологічної експедиції 2013 року: тіло жінки, яке також спрямовано на північний захід [Див. Додаток Д]. Особливістю цього поховання є наявність кенотафа-поминальника (20 см від тогочасної поверхні, північ могили) [10, с. 11]. Визначити його функцію в конкретно цьому випадку доволі складно, однак для нас головне інше.

Кенотафи традиційно використовувались для могил, в яких відсутнє тіло померлого – своєрідний символ цього самого тіла. На Гонурі, і взагалі в усьому БМАК, це, наразі, єдина подібна знахідка. Причина її розташування в цьому місці невідома. Для представників ямної культури притаманне повторне використання місця поховання – тільки цим можливо пояснюється такий збіг двох видів поховань. Унікальність кенотафу вказує, ймовірно, на те, що ініціатором його встановлення був прибулець. До того ж він мав бути один (або з родиною) і пізніше асимілюватись та перейняти поховальні традиції місцевих.

Знахідка кенотафа жодним чином не рухає вперед дослідження цього регіону, але може бути цікавим прикладом міжкультурних зв'язків.

Слід згадати про колісничну повозку, що її знайдено на Гонурі [5, с. 282] [Див. Додаток Е]. Причому знайшли не одну колісницю, а ще й виявили рештки слідів від колес біля храму води. Сама повозка була знайдена в «царських могилах». Аналоги використання бронзових шин знаходять в Еламі [6, с. 141]. Однак, як зазначає П. М. Кожин, конкретна функція знайдених повозок нам невідома [5, с. 282].

Пізніше з'ясували, що в місті їх було ще декілька, до того ж з різними за діаметром колесами [Див. Додаток Ж]. Усі вони були оббиті металевими шинами, які виготовлялись за усталеним стандартом [Там само, с. 285]. Колеса в колісницях аккадських мозаїк дуже близькі за виглядом до тих, що їх було знайдено в Бактрії та Маргіані а також в «царських» поховання на Гонурі [15, с. 106]. Однак в похованнях знайдені колеса не пов'язані з будь-якою конструкцією, яку можна було б вважати за повозку [5, с. 282].

Цілком логічно, що місцевість та культура мають певний вплив на стандарти виробництва колес. При володінні більшою інформацією про повозки доби бронзи, стало б можливою більш точна реконструкція процесу

розвитку цього транспорту, а також чіткіше визначення міжкультурних зв'язків тих народів, які їм користувались.

Не виключено, що одомашнення тварини та поява колісниць взаємопов'язані і є тим самим поштовхом для подальшого розвитку Середньоазійського регіону [15, с. 106]. На Гонурі найраніше поховання цілого коня було датовано 2250 р до н. е. (вуглецевий аналіз) і знаходилося в царській могилі [Там само, с. 105]. До моменту цієї знахідки в дельті р. Мургаб, коні на території Туркменістану достеменно не знаходились. Станом на сьогодні на Гонурі знайдено 6 цілих скелетів коней [Там само, с. 105]. Окрім них, повозку могли тягнути верблюди, рештки яких у великій кількості було знайдено в Маргіані [Див. Додаток Ц.1; Додаток Ц.2].

Той факт, що й коня й колісницю було знайдено на Гонурі, ще раз підтверджує, що культура БМАК була частиною історичних та культурних процесів, які відбувались в Центральній Азії і, можливо, навіть мала на них певний вплив. Таким чином, БМАК став 6 ареалом – «стабілізацією» - де є колісничний екіпаж [5, с. 288 - 289].

Значно пізніше Геродот у своїх працях описував подібний спосіб перевезення з використанням повозок та верблюдів, що можна вважати ознакою міцної традиції [6, с. 141].

I.4. Печатки та амулети, як джерело культурних традицій

На території археологічного комплексу було знайдено велику кількість печаток та амулетів, які дають нам велику кількість інформації в першу чергу про релігійні вірування цього регіону [Див. Додаток 3.1; Додаток 3.2]. Такий тип виробів був поширений лише в Центральній Азії, що породжує гіпотезу про те, що це чисто локальний винахід.

Що цікаво, вироби з теракоти – в основному це фігурки - зустрічаються в Маргіані лише в першій половині її існування [21, с. 336]. Вочевидь, надалі популярності набирає кераміка та лазурит.

Призначення амулетів більш-менш зрозуміло. В них усіх є отвір для мотузки чи ланцюжка – тобто їх носили на собі ймовірно в якості оберегу. Функція печаток більш різноманітна. Неодинокі були випадки, коли знаходили печатку, а поруч з нею один чи декілька посудів, на яких було витіснено зображення, ідентичне тому, що було на печатці. Скоріш за все, перед нами спосіб маркування своєї власності (або знак «бренду» виробництва певного виду товарів).

І на амулетах, і на печатках знаходять зображення геометричних малюнків або різноманітних композицій [16, с. 265]. Логічно було б припустити, що ці зображення, за віруваннями людей, мали магичні сили. Скоріш за все, вони виконували функцію оберегів від крадіжки, псування товару.

Закономірно, що на печатках (вони виготовлялись з міді і мали петельку-ручку) було популярно зображувати хрести, свастику, або композиції зі зміями, скорпіонами та орлами [Там само, с. 267]. Рівносторонні хрести та свастика, можливо, є тими елементами, які пізніше перейшли в тенгріанську традицію [Див. Додаток Й].

Основною відмінністю амулетів від печаток було те, що останні, в більшості випадків, виробляв майстер-професіонал. Про це свідчить складність композиції та майстерність виконання. Амулети ж, в більшості, мали примітивний малюнок, який здатен нанести будь-який мешканець. Однак і серед них зустрічаються ті, що були зроблені майстрами [Там само, с. 267].

Однак нас цікавить не стільки виконання, скільки зміст зображувальних сцен. Найпопулярніше тема – це боротьба зміїв та драконів за володіння життєвою силою, як протистояння добра та зла.

Трактувати драконів, як негативних істот, вченим допомагають ті печатки/амулету, на яких зображені дракони, що поїдають один одного [Там само, с. 268]. Такі дії, зазвичай, мали викликати відразу у людей того часу, бо порушували одне з трьох найважливіших табу – канібалізм, або поїдання представників свого племені (в даному випадку свого виду).

Саріаніді пише, що ці зображення слід сприймати, як образні, схематичні перекази місцевих міфів та легенд [Там само, с. 268].

Першими людей-птахів почали зображувати в Хеттському царстві у 1800 – 1750 рр. до н. е., згодом такий мотив став широко поширеним в цивілізаційних осередках Центральної Азії, в тому числі й в БМАК. Найбільше амулетів з людьми-птахами було знайдено в Маргіані. Має тут місце просто культурне запозичення, чи це наслідок міграції частини населення – поки невідомо.

Ще одне зображення, яке викликає подібні питання – це печатка з Бактрії, на якій чоловік (що важливо, з бородою асирійського типу) посеред моря тримає в одній руці змію, а над головою в нього птах з гілкою оливи в клюві [Там само, с. 271 – 272] [Див. Додаток К]. Такий тип зображень не є популярним в БМАК і, скоріш за все, є завезеним або одноразово запозиченим. Нас в цій ситуації цікавить інше - спорідненість сюжету з печатки та біблійної історії про Ноя і потоп. Вже не раз висувались припущення про запозичення цієї історії в Білію (з певними інтерпретаціями) з месопотамської міфології. Цей амулет може бути черговим доказом певного впливу культури Месопотамії на систему міфологічних уявлень БМАК.

Також час від часу археологи знаходять амулети, де зображено людину, що веде верблюда [Там само, с. 288] [Див. Додаток Л]. Цими печатками аргументують бактрійське походження Заратуштри. Однак слід пам'ятати, що верблюди були поширені по всій території БМАК, ймовірно, як транспортний засіб. Тому їх присутність на різного типу амулетах та печатках не є чимось

незвичним. Можливо, одна з асоціацій Заратуштри з Бактрією впливає саме з популярності на цій території верблюдів.

I.5. Соціальний устрій Гонур-Депе

Можливо, соціальний устрій зможе дати відповіді на наступні питання: ким були жителі міста і звідки вони прийшли, адже ієрархічна модель суспільства та способи взаємодії індивідів всередині неї мають більший вплив на формування культури, ніж антропологічні риси.

За даними археології В II тис. до н. е. населення БМАК знаходилося на сходинку вище за розвитком, ніж індоіранці [8, с. 27]. Про високий рівень суспільної культури говорить регулярна забудова поселень та планування, яке цьому передувало [20, с. 147].

Тут ми маємо звернутись до розкопок поховань, що їх знайдено на території Гонур-Депе. Перед тим, як перейти безпосередньо до теми цього розділу, слід зазначити деякі моменти, що стосуються знаходження та аналізу цих поховань.

На території Гонуру був повністю розкопаний некрополь, який містив 2853 поховання, а також могили знаходили на території храмів та в стінах палацу [3, с. 170]. Саме на основі цих поховань були зроблені більшість висновків, які були зроблені антропологами і які буде представлено в наступному розділі.

Ключовим моментом є той факт, що лише 16,5% – це 428 поховань залишились непограбованими. До них також відноситься одна камера (під номером 194) та три цисти [Там само].

За характером поховань представлена культура відноситься до ямної, як вже зазначалось у попередньому розділі. Статистично виведено, що шахтних

могил знайдено більше в некрополі, в той час як ямні переважають на території палацу [Там само].

На основі цих даних ми приходимо до висновку про можливий ієрархічний розподіл під час поховання тих чи інших членів суспільства. З таким соціальним поділом погоджується й В. І. Саріаніді, який виводить його з дарів, що залишили для померлого, знайдених у вищезгаданих камерах, які відрізняються по кількості, цінності, та вартості. Вчений виводить наступний суспільно-класовий розподіл на Гонурі в період його найбільшого розквіту [Там само]:

- 85% – Середній клас
- 11% – Бідні люди
- 4% – Еліта

Більш детальний опис поховального інвентаря та його варіативність відносно соціального статусу робить доктор історичних наук Є. В. Антонова.

Представлені вище данні, на думку Саріанаді, свідчать про поступовий соціальний упадок суспільства. Враховуючи доведений факт мародерства, цілком можливо припустити, що реальні цифри біль-менш відрізняються від представлених в таблиці, однак навіть тоді загальна картина упадку залишається незмінною.

Інші данні, які підтверджують, що тип поховань залежить лише від соціального статусу, наступні: не знайдено закономірності в розподілі поховань за віком, гендером або антропологічною приналежністю.

Також слід зазначити стійку демографічну ситуацію з гомогенним людським угрупованням в її основі, на яку, скоріш за все, нашаровувались групи нових прибульців [3, с. 171]. Цих прибульців Кожин ідентифікує як еліту, наводячи наступні аргументи. Нові хвилі таких груп мали певний вплив на виробничу сферу – вони злегка змінювали вектор орієнтації в сфері побуту,

культури, виробництва. Це також зазвичай супроводжувалось внесенням нових, іноземних, слів в галузь, на яку був направлений вплив.

Зрозуміло, що тільки при наявності вагомого аргументу (в ті часи таким аргументом могла стати військова сила) прибульці могли так міцно утвердитись, асимілюватись та мати такий вплив. Що до змотивованості такого переселення, нами бачиться цілком логічним аргумент, який випливає із заяви Н. А. Дубіної про торговельний статус Гонура в II тис. до н .е., а саме про його розташування в центрі багатьох торговельних шляхів того часу [2, с. 1]. Отже, цілком ймовірно, що групи ремісників та купців з різних частин Середньої Азії (окрім кочовиків, звісно) становили чималий відсоток тих самих прибульців, яких ми вважаємо за представників еліти.

До того ж, якщо повернутись до даних з поховань, то побачимо, що в результаті дослідження так званих «царських могил» на південно-східному напрямку від Гонура,, археологи з'ясували наступне. Ця група поховань оформлена по-особливому і більше аналогів в межах міста не має: перед могильниками побудовані невеликі дворики, а в самих похованнях знаходять образи хижаків, що не мешкають в цій місцевості.

Для Малої Азії та східного Середземномор'я притаманні общини, чи квартали прибульців, розміщених в певній частині міста [20, с. 141 – 142]. Скоріш за все на Гонурі ми спостерігаємо подібну ситуацію. До того ж, якщо вважати елітою лише (або більшою частиною) такі групи переселенців та взяти до уваги соціологічну статистику В. І. Саріаніді, представлену вище, в нас з'явиться уявлення про інтенсивність міграційного потоку та сфери зайнятості корінних жителів.

Однак не слід забувати, що, окрім групових, мають місце також і одиничні міграції. Про це не забувають і дослідники БМАК, зазначаючи, що одним з головних завдань для майбутніх досліджень є виокремлення та співвідношення двох груп мігрантів – так званих «вільних» та організованих в

різні періоди існування міста, в тому числі й в період його занепаду, коли відмічається поступове покидання Гонура його жителями [Там само, с. 66].

Отже, соціальна картина на території БМАК цілком відповідає особливостям регіону того періоду. З відсоткового співвідношення різних шарів населення складно вивести певну політичну формулу, за якою існували маргушці.

РОЗДІЛ II. Культурна спадщина БМАК

II.1. Мова та писемність. Етнічний і соціальний склад археологічного комплексу

Російський антрополог та археолог Н. А. Дубова пише, що племена, які склали населення БМАК (а в конкретному випадку йдеться про територію в дельті р. Мургаб) прийшли з передгір'я Копетдага [2, с. 1].

Задля більш точного визначення етнологічної приналежності жителів БМАК, були проведені антропологічні та лінгвістичні дослідження. Досліджували в основному поховання, що їх знайшли на території Гонуру в «царському некрополі» та в самому місті. Біологічний аналіз показав нестабільність гендерного розподілення. При нормі 1:1, є перевищення в кількості чоловіків на 1,06. Цей результат підтверджує припущення, про те, що культурне угруповання, яке побудувало Гонур-Депе, попередньо мігрувало з інших місць. Не виключено також, що мали місце декілька хвиль міграції [3, с. 172].

Окрім цього, антропологічний аналіз кісток з гонурських поховань виявив перший для Середньої Азії того періоду вияв брахікефалії (короткоголовості), яка на той час зустрічалась в іранських поселеннях Тепе-Сіалк та Тепе-Гіссар (існували в епохи неоліту та бронзи) [Там само, с.172 - 173]. З цього логічно слідує, що предками перших гонурців були вихідці з території, яка належить сучасному Ірану [Див. Додаток М]. Ще одним цікавим відкриттям стала традиція штучної деформації голови, яку робили за допомогою пов'язки [Там само]. Цікаво, що ця традиція залишається актуальною для сучасних туркменів (а БМАК – особливо стара дельта Мургабу – знаходилась на території сучасного Туркменістану). До того ж ще одним відкриттям є факт, що тут така практика з'явилась приблизно на 1 тис. років раніше, ніж в степах

Євразії. Не виключено, що саме маргушці в процесі їх міграції з Гонуру ближче до I ст. до н. є. принесли її з собою на нові землі.

Помічений також був поліморфізм населення. Присутні поширенні в Середній Азії ведоїдний та передньоазіатський компоненти. Причому останній відсилає нас до давніх шумерів (IV тис. до н. є.). До речі, схожі з шумерськими обличчя можна побачити на зображеннях в гліптиці та печатках, знайдених під час розкопок Гонура [Там само]. Можливо, тут має місце поступова міграція з Шумеру (який є південною частиною сучасного Ірану) на північний схід – в долину Мургаб – приблизно в III тис. до н. є., коли криза шумерської держави була досить відчутна. До того ж, це вже другий аргумент на користь міграції саме з цього регіону.

В цілому антропологічні дослідження приходять до того, що найближчими до маргушців є мешканці північно-західного Пакистану [Там само]. На період бронзи це була територія Хараппської цивілізації. З аналізу витворів мистецтва, що їх знайдено на території комплексу, можна прослідкувати культурні та торгівельні зв'язки з цією місцевістю.

Ще одна ознака, за якою можна визначити приналежність культурного угруповання до того чи іншого етносу – це мова. Перед дослідниками БМАК постає наступна проблема – відсутні будь-які місцеві записи не тільки за період III – II тис. до н. є., а й значно пізніші (про це згадувалось в розділі про географічні кордони), аж до моменту входження цієї території в склад Ахменідської імперії в середині I ст. н. є.

Але дослідники культури БМАК висувають думку про те, що записи, якщо вони й існували, були унесені з Гонура, коли маргушці емігрували. Вони пов'язують таку поведінку з особливим ставленням людей того часу до писемних джерел, які могли вважатись священними і, відповідно, вимагати до себе особливого ставлення та зберігання [20, с. 75].

Однак якийсь вид писемності, хоча б на етапі її зародження, в представників цієї культури мав існувати. Непрямими доказами цього є архітектурні споруди на тому ж Гонурі. Неможливо було побудувати геометрично правильні будівлі без елементарних креслень та підрахунків [16, с. 286]. Нічого подібного наразі на цій території не знайдено, однак не відкидається той факт, що архітектурні плани будівель також відносились до священних записів (беручи до увагу ту кількість храмів, що їх розкопано на території Гонур-Депе).

До того ж вищезгадані храми таких розмірів вимагали ведення чітко налагодженого, великого господарства з постійними обліками та розподілом продуктів і зброї [Там само]. І, здається, у вчених з'явилося певне пояснення, як саме з цим справлялись гонурці.

Біля головних кремлівських воріт Гонура археологи знайшли більше 20 токінів – найпростіших символів, що передували писемності [Див. Додаток Ш]. Їх зазвичай використовували якраз-таки для елементарного обліку господарства та розподілу ресурсів. Можливо, в БМАК могла б розвинутих своя повноцінна писемність. Те, що цього не сталося, пов'язують з появою в I тис. до н. е. древньоперсидського клинопису та ассирійськими походами, які цей самий клинопис й поширювали. І, відповідно, коли Маргіана увійшла до складу Ахменідської держави, завойовники принесли з собою власну мову та писемність, що замінила місцеву, придушивши її розвиток [Там само].

Археологи також не знайшли жодних календарів, що дуже дивно для поселення такого типу, бо без них неможливо вдале землеробство [Там само, с. 287]. Можливо, мешканці комплексу все ж мали якийсь календар, але він існував в незвичній для нас формі і тому нема можливості його ідентифікувати. Однак більш реальною є версія про те, що його, як і інші писемні джерела, жителі Гонура забрали з собою.

Проте деякі вчені не втрачають сподівань по непрямым доказам реставрувати мову, якою говорили гонурці. Відтак російсько-нідерландський

лінгвіст А. Лубоцький зробив спробу реконструювати частину словника давніх маргушців за допомогою запозичень з індоіранської мови. Він спирається на те, що в районі 2300 року до н. е. (орієнтовний час заснування Гонур-Депе) індоіранці знаходились територіально близько, бо до розколу у II тис. до н. е. на індійську та іранську гілки, ці племені мешкали в Середній Азії [8, с. 18 – 19]. Під час аналізу, в першу чергу було звернено увагу на ті слова, які були нетиповими для кочовиків-скотарів. Тобто слова, пов'язані з будівництвом споруд і взагалі з осілим способом життя, не притаманним для них [Там само, с. 20].

В результаті цього дослідження Лубоцький приходить до висновку, що мова корінного населення Пакистану та бактрійсько-маргіанська мови мають близькі родинні зв'язки. Якщо брати до уваги вже вищезгадану антропологічну близькість цих двох місцевостей, то теорія стосовно приходу маргушців з колишнього Шумеру, отримує все більше стійких аргументів. Окрім цього, російські вчені, що займаються цим питанням, вважають, що найближчі паралелі саме гонурці знаходять з населенням південного Узбекистану, того ж північного Пакистану та Індії [Там само, с. 27].

І хоча Лубоцькому вдалось відтворити певну частину словника та вивести рідство з відомими нам мовами, питання про мовне першоджерело залишається відкритим. Певні рештки матеріальної культури вказують на різне не тільки етнічне, але й мовне середовище, з чого можна зробити припущення, що на Гонурі говорили декількома мовами [6, с. 136]. Це припущення вписується в теорію про декілька хвиль міграції.

Ще одна спроба реконструювати мовне джерело спиралась на настільно-шахову гру, яка, ймовірно, прийшла в БМАК з шумерського містечка Ур, де її вперше відкопали археологи. Однак така ж сама гра з певними видозмінами зустрічається ще як в Єгипті Нового Царства, так і в пізній Месопотамії – це говорить про те, що, окрім шумерського, ця гра також могла бути поширена й за допомогою семітської мови [Там само].

Отже, ми приблизно уявляємо, звідки могли прийти представники БМАК завдяки антропологічному аналізу, однак навіть він не може дати точні відповіді на питання про культуру та релігію цих людей. Відомо точно одне – це не колонія переселенців з певного осередку цивілізації, які осіли на новому місці, зберегли та продовжували розвивати культуру своєї батьківщини. Якщо б ситуація складалась таким чином, то, по-перше, БМАК не містило б такої культурної цінності і, по-друге, було б легше визначити її витоки, спираючись на аналіз культурних традицій та релігії. Однак непрямі докази різноманітного мовного середовища на Гонурі є ще одним доказом того, що це не самостійне культурне утворення і що у його перших поселенців є інша батьківщина (можливо, не одна).

Однак культура цього комплексу (і це покажуть подальші дослідження) є, в більшості своїй, унікальною. Той же П. М. Кожин, говорячи про другорядність цивілізації відмічає, що по формі вона відрізняється від тих, що існували на той момент в Середній Азії і є самотнім явищем, бо має велику залежність від води [Там само, с. 143].

Не виключено, що кожна хвиля міграції приносила з собою свої особливості та ритуали, які в процесі асиміляції злились з місцевою вже традицією, створивши, тим самим, досліджувану нами культуру Бактрійсько-Маргіанського археологічного комплексу. Тієї ж думки й В. І. Саріаніді, який зазначає, що місцевих – бактрійських – витоків це культурне явище не має, а занесли його, скоріш за все, переселенці з південного Туркменістану або Хорасану (Іран), рух яких був частиною одного з міграційних потоків середини та другої половини II тис. до н. е. [20, с. 27].

II.2. Ритуали та сакральні культи

В. І. Саріаніді першим висловився про зв'язок релігійних вірувань БМАК із зороастризмом. Про це він вперше написав у монографії 1977 року «Древние земледельцы Афганистана» [Там само, с. 35]. Однак він також зазначає, що не

слід категорично визначати Бактрію, як батьківщину Заратуштри – це скоріш регіон, з якого в зороастризм могла перейти значна частина ритуалів та вірувань [Там само, с. 340]. В той же час про бактрійське походження Заратуштри писали античні автори. Ктесій (Кестій) Кнідський, якій жив у Уст та Амміан Марцелін – IV ст до н е. – називали його «Зороастр бактрієць» [12, с. 157]. Однак слід пам'ятати, що писали вони в той період, коли Бактрія вже була частиною Ахменідської держави і не мала нічого спільного з тією культурою, що була тут в епоху бронзи (хоча столиця Бактри й була одним з релігійних центрів). До того ж, цей уривок є єдиним, де згадується назва «Бактрія».

Однак до цього зв'язку повертаються й більш пізні твори, такі як «Шахнаме» та «Зардуштнаме», де пишуть про Бактрію та Маргіану, як про третю та четверту по ідеальності землі, які прокляв злий дух і наслав кару, після чого Маргіана стала землею похоті, а Бактрія - прожерливих мурах [11, с. 217].

Як буде показано нижче, деякі ритуали та вірування, які були важливі для населення археологічного комплексу, подібні зороастрійським. Можливо, що після занепаду археологічного комплексу, на його території залишилась певна частина населення, в той час як інша іммігрувала (визначення напрямку міграції також є одним із майбутніх завдань для археологів).

Мігранти могли принести на нові території свої вірування, які згодом підлягли змінам та увійшли до зороастрійської традиції і зайняли в ній важливі позиції. Таким чином, ототожнення території, з якої прийшли елементи культу з батьківщиною релігії, отримує логічне пояснення. Що до бактріанського походження Заратуштри – це може бути як дивний збіг, так і вищезгадана асоціація його з територію-першоджерелом культу Сома-Хаома та поклонінню стихіям.

Е. В. Ртвеладзе погоджується з В. І. Саріаніді стосовно ролі БМАК у формуванні зороастризму, називаючи його одним з оплотів релігії. Для підтвердження своєї думки він наводить статус правителів Мерву в парфянські часи (коли зороастризм вже був сформованою релігією) – вони були головними жрецькими [Там само, с. 222]. Напевно, вчений натякає на історичні передумови такого розподілу ролей.

Так чи інакше, відголоски зороастрійських вірувань знаходять на артефактах БМАК. Прикладом можуть бути композиції, що їх знаходили на храмових сосудах: дерево, по обидві сторони від якого стоять козли на задніх лапах [Див. Додаток Н.1]. Це дерево дослідники схильні порівнювати із зороастрійським «деревом усіх насіннь», яке росте на холмі посеред безкрайнього моря Ворукаша [17, с. 285]. Можна було б заперечити, що тут має місце запозичення Месопотамських мотивів (саме їм притаманні образи козлів в подібних позах і обставинах). Однак важливим є момент, що цей мотив часто повторюється на сосудах, причому саме тих, які знаходять в храмах.

Припускають, що в них зберігався священний для жреців БМАК напій – Сома-Хаома, що знову відсилає нас до Авести, де саме це дерево давало насіння, з яких пізніше й був виготовлений ритуальний напій. Факт наявності Сома-Хаоми в ритуальному житті БМАК тільки посилює аргументи на користь зв'язку із зороастризмом.

Про важливу роль напою говорять місця, в яких були знайдені сосуди. Це окремі, так звані «білі кімнати», де сосуди з напоєм залишали бродити [Див. Додаток П.1]. Є припущення, що в індоарійських племен (з якими часто пов'язують народ БМАК) подібні культові сосуди з рідиною представляли собою модель світу з вищезгаданим світовим морем та «деревом життя/усіх насіннь» [Там само, с. 272 – 286] [Див. Додаток Н.2]. Назву цьому напою дав Саріаніді, виходячи з аналогів в індійців та іранців, в священних текстах яких він й описується [8, с. 21].

Кам'яні печі – свідомство цікавих ритуальних звичаїв гонурців, які дехто пов'язує з зародженням зороастризму. В основному знаходять два типи печей – великі та маленькі (одно- та двокамерні, відповідно) [Див. Додаток Р.1; Додаток Р. 2; Додаток Р.3]. В результаті археологічних знахідок та хімічних досліджень було встановлено, що ці конструкції призначені не для приготування їжі, а є одним з різновидів ритуального жертвопринесення. Великих тварин в таких печах спалювали до кісток, а також в деяких (в основному тих, які були в «царському святилищі») скоріш за все палили трави – такий висновок був зроблений після аналізу кіптява на внутрішніх стінках печей [14, с. 237].

«Громадські трапези» - один з ритуалів, які, на думку археологів, які копали на Гонурі, були притаманні місцевим жителям. Такі трапези відомі з Авести та Рігведи і полягають у поїданні певних частин тварин. Підтвердженням цієї теорії є рештки кісток у вищезгаданих кам'яних печах – там знаходять лише кістки голови та ніг. Тобто тут ми можемо говорити про уявлення гонурців відносно вподобань богів, а також поділу частин тіла тварин на більш та менш священні [Див. Додаток С].

Таке свято можна умовно назвати Іза (якщо шукати аналоги в більш пізній Авесті) або Іда (якщо посилались на Рігведу). Іноді прослідковують аналогією цього ритуалу з християнською євхаристією (наприклад, вчений М. Хумбах) [Там само, с. 247 – 248].

Гонурські поховання майже завжди містять насипи золи (в деяких випадках зустрічаються обпалені стінки камер) [3, с. 171]. Таким чином маргушці намагались зберегти «чистоту» стихії (а труп, вочевидь, вважався чимось брудним; аналогію ми можемо бачити й в зороастризмі як у відношенні до стихій, так і у статусі хворої або померлої людини).

Саме гонурські поховання були першими в Центральній Азії, де зустрічаються обпечені стінки [16, с. 58]. Ймовірно, тут ми можемо говорити

про локальне виникнення цієї традиції, яке згодом поширилось на сусідні території.

Зола, якою оброблялись поховальні камери, очевидно, не була звичайною. Так, біля стін Храму Вогню Північного Гонура, були знайдені невеликі прямокутні контейнери, в яких ця зола й зберігалась. Академік Б. А. Літвінський розділив її на категорії за призначенням і припустив, що її могли роздавати як храмам, так і звичайним людям (що є аналогічним сучасній практиці у зороастрійців) [17, с. 254].

До уваги також слід взяти наявність великої кількості храмів на території Гонура – Храм Води, Храм Вогню (назва надана археологами у відповідності до тих ритуалів, які, згідно зі знахідками, там відбувались). Також ще є «Дім Пісень» та «Дім Жертвопринесень» - назви теж умовні [Див. Додаток Т.1; Додаток Т.2]. В останньому з храмів, ближче до часу занепаду міста, з'являються все більше басейнів, що вказує на зростання впливу культа води [14, 239 – 241]. Це виглядає цілком логічним з огляду на те, що саме брак води став (на думку дослідників) однією з основних причин занепаду Гонуру. Можливо, його мешканці прийшли до висновку, що чимось розізлили богів і ті забирають в них воду, а збільшення ритуальних басейнів – це спроба відновити прихильність богів.

Однак, окрім сакральних дій, для збереження води були прийняті й цілком мирські кроки. Так, археологи знайшли дренажну систему, яка доставляла воду з р. Мургаб в басейни Храму Води [Див. Додаток У]. Згодим, ця система підлягала коригуванню – жителі Гонура до останнього намагались втримати воду в Гонурі [Там само, с. 249].

Також культ води, на нашу думку, може частково пояснити відхід людей з Гонуру. Можливо, в уявленні людей того часу зміна русла річки вважалась не карою від богів, а знаком, що потрібно рухатись далі. Велике шанування культу води могло бути причиною того, що гонурці пішли за р. Мургаб як за

божественним духом природи і з легкістю залишили місто, бо, на їх думку, його залишили й боги (аналогічну стиль мислення ми можемо спостерігати пізніше в античні часи у римлян).

II.3. Релігія та міфологія

Більшість інформації про вірування, культи та божества відомі нам з гліптики – зокрема популярних в БМАК печаток та амулетів. Також зазначається, що саме вони (а точніше, зображувані на них сюжети) є свідченням про високий інтелектуальний розвиток населення. Найперші іконографічні символи індоіранців в Маргіані датуються археологами серединою бронзового століття.

З огляду на складні та різноманітні композиції, які знаходять на печатках та амулетах, можна зробити припущення, що в період пізньої бронзи в БМАК існувала складна міфологічна система [16, с. 272].

В її основі – боротьба добра та зла. Причому, як вважають дослідники, це протистояння не існувало лише у вимірі богів, а складало сенс повсякденного життя. Такий висновок було зроблено на основі великої кількості сюжетів на печатках, де дракони борються з людьми, в яких, замість людських, мавпячі голови [Там само, с. 288]. І знову ми маємо згадати Месопотамію, де зображення таких полу людей – полу істот було надзвичайно популярне [Там само, с. 270]. Про драконів та її ймовірну роль в системі світогляду народу БМАК було сказано в розділі про печатки та амулети.

На користь усталеної міфологічної системи свідчать **панелі мозаїки**, що їх було знайдено при розкопках царських могил навесні 2009 року. Вони прикрашали поховальні приміщення [Див. Додаток Ф. 1; Додаток Ф.2]. Їх деталізація та гармонійна композиція свідчать про наявність певного шаблону, за яким майстри їх робили [6, с. 138]. На нашу думку, ще говорить про вже сформовану релігійну систему та світогляд, якої дотримувались гонурці, а

також про давність цієї традиції – адже для того, щоб з'явилась чітко сформована зображувальна традиція, потрібен час.

З огляду на вже зазначені вище теорії про першопочаткову Батьківщину племен, які населяли археологічний комплекс, можна припустити, що ці традиції мігранти принесли з собою, а вже потім вони підлягли певним коригуванням перед тим, як мати той вигляд, який наразі вивчають археологи.

Окрім цього, панно дають змогу говорити про територію в Центральній Азії, на якій був можливий обмін і розвиток різних аспектів духовної культури. З цього вчені роблять висновок про поступове заміщення етнічної закритості етнокультурним обміном. Як пише П. М. Кожин, це явище є одним з найбільших досягнень цивілізацій Давнього Сходу [Там само, с. 138].

На основі аналізу зображень з амулетів та печаток, а також статуеток з теракоти, які було знайдено по всій території археологічного комплексу, дослідники дійшли висновку, що існувало два різні типи міфологічних уявлень, за якими жили люди.

Якщо ми говоримо про Маргіану, то одна частина поклонялась жіночому божеству, теракотові статуетки якої знаходять в малих поселеннях. За традицією виготовлення вони схожі на ті, що здавна робили південно туркменські племена. Головна відмінність статуеток БМАК – це їх стояче, а не сидяче, положення [16, с. 301 – 302]. Зображення досить антропоморфне. Цілком можливо, що це було не якесь конкретне божество, а образ родючості або сил природи.

Для другої частини було притаманне поклоніння культу, який був тісно пов'язаний з напоєм Сома-Хаома та композиційними скульптурами на горщиках, в яких цей напій зберігався. Подібні зображення також часто знаходять на печатках та амулетах. Основний мотив цих композицій – протистояння людей та тварин в оточенні змій і жаб.

Під час розкопок Тоголок-21 було знайдено посуд, на якому зображена сцена, схожа на ту, яка в Авесті описується як легенда про Бога-небо, Матір-землю та їх сина Бога-громовержця, який і був хранителем священного напою (в інших варіантах – втілював його в собі) [Там само, с. 301 – 302].

Не можна з впевненістю стверджувати, що населення БМАК трактувало легенду саме в такий спосіб, однак її наявність в тогочасній міфологічній системі ще раз підкреслює високий статус культу Сома-Хаома.

На Гонурі, який умовно має статус столиці, велике поширення здобув саме культ священного напою, якщо аналізувати археологічні знахідки. З цього ми можемо зробити висновок про віротерпимість населення до інших вірувань. Який з культів з'явився в долині Мургаб першим, а який принесли із собою прибульці, сказати важко. Нами бачиться ймовірним іноземне походження саме другого культу, адже він має більш прогресивну світоглядну систему (в той час, як культ жіночого божества не відмічений спеціальними ритуалами і, не зважаючи на відносно широке поширення, є більше подібним до фетишизму).

Спираючись на спільну традицію вироблення амулетів в Бактрії та Маргіані, дослідники вважають логічним поширювати вірування одного регіону на інший. Бактрійські божества є антропоморфними. Аналоги їх зображенню дослідники бачать в пантеоні Хеттського царства. Міфологічні сюжети цього регіону є більш наближеними до індоіранських вірувань. В основі стоїть боротьба людей-птахів, яким належить небо та земними божествами, які охороняли людей (важливе місце тут приділяється жіночому божеству-захисниці).

Про високий розвиток міфологічної системи в Бактрії свідчить те, що часто ці божества не зображувались детально, а мали певну ознаку, наявність якої в композиції допомагала ідентифікувати їх. Важливим моментом є те, що битва між «добрими» та «поганими» божествами у бактрійців не обов'язково

закінчувалась перемогою перших [16, с. 303 – 306]. Це багато що говорить про психологію тих людей.

В бактрійській та маргіанській іконографії ми можемо прослідкувати багато аналогій відносно образів і ролі божеств та тварин. На нашу думку, це говорить якщо не про спільну міфологічну базу, то про регулярний культурний обмін.

П.4. Торгівельні та культурні зв'язки БМАК із цивілізаційними осередками Середньої Азії (Хараппа, Елам, Месопотамія)

Як показали розкопки, Маргіана та дотичні до неї регіони не багаті на сировину (окрім металевих руд, що їх видобували з передгірних районів). З огляду на це, досить закономірним є те, що в регіоні склалась система обміну, яка забезпечувала народ тими товарами, які неможливо було дістати або виробити на території комплексу. Обмін здійснювався за допомогою металевих злитків, що вироблялись за певним стандартом, були поширені на всій території комплексу і були анатолійським варіантом тарифів у торгівлі [6, с. 138 - 140]. Це одночасно говорить і про міцні торговельні зв'язки двох регіонів і про можливі культурні впливи одного на інший.

Як вже зазначалось у одному з попередніх розділів, поява колісниць та використання разом з нею коня або верблюда стали важливим кроком на шляху розвитку міжкультурних та торговельних зв'язків регіонів Близького Сходу та Центральної Азії. Це в одній з своїх статей підтверджує й У. Мавланов («Роль коммуникации в формировании цивилизации Центральной Азии», 2009 рік). Він також зазначає, що формування транзитних шляхів зіграло важливу роль у розвитку цивілізаційних середньоазійських центрів II тис.до н. е.

У. Мавланов пише про доведений економічні зв'язки Середньої Азії з Китаєм. Також зазначає, що вони встановились раніше часу формування Шовкового шляху – тобто в тих часових межах, які нам й потрібні [9, с.

192 – 195]. Однак навіть тоді неможливо з абсолютною впевненістю щось говорити про зв'язки саме БМАК з Китаєм. Ми не володіємо переконливими матеріальними доказами цього зв'язку.

В могилі (Тілял-Тепе), яка була зіпсована мишами, знайдений скелет жінки, яка тримає китайське дзеркало [13, с. 147]. Це нічого не доводить, можливо, воно було куплено вже в центральноазійському регіоні, куди його привезли купці з Китаю. Тим не менш, такі поодинокі знахідки викликають інтерес та породжують певні теорії.

Можливо, контакти були в більш пізній час – вже після занепаду археологічного комплексу та приходу на його місце представників іншої культури. Ми володіємо інформацією щодо розповсюдження буддистського віровчення в Китаї саме з області Тохаристан. Як вже зазначалось у одному з перших розділів, саме так деякий час називалась територія Бактрії після I тис. до н. е. До того ж, як пише Е. В. Ртвеладзе, буддизм в Бактрії був поширений в першу чергу в містах, де основними його послідовниками було прийшло населення і відбувалося це в часи Кушанської імперії [12, с. 156 – 166].

Статуетка царя-жреця, знайдена в Мохенджо Даро, є підтвердженням культурних зв'язків БМАК із Харапською цивілізацією (статуетка стилістично схожа на ті, які виготовлялись на Гонурі). Цей факт підтвердив індіолог Г. Поссел. Також, окрім конкретних виробів, зв'язок з Індією підтверджують матеріали, з яких вироблялись подібні статуетки безпосередньо в БМАК – насамперед це слонова кістка, вироби з якої дуже любила аристократія. Також привезеним був камінь, з якого робили чимало амулетів на Гонурі [14, с. 238]. Однак в похованнях також знаходять вироби з кістки, які були привезені вже готовими в Маргіану (тут Н. А. Дубова посилається на характер матеріалу якого вони були зроблені) [19, с. 131].

Ще одним підтвердженням зв'язку БМАК та території Мохенджо Даро є фігурка фаянсової мавпи – перше зображення цієї тваринки в Середній Азії

епохи бронзи і воно зовсім не є характерним для зображувальної традиції БМАК [Там само, с. 132].

В. І. Саріаніді відзначав тісні культурні зв'язки БМАК з Еламом [7, с. 29]. Також вище неодноразово згадувалось про ймовірний зв'язок населення з іранськими племенами. На території БМАК неодноразово знаходили різноманітні сосуди із зображенням фасадів храмів із розкритими дверима. Такі зображення зазвичай носили загальний характер і їх не можна було ототожнювати з конкретною будівлею. Цей тип зображень є поширеним на Близькому Сході і зазвичай наноситься на вироби каменю (на відміну від БМАК, де ці ж вироби, в більшості, робили з кераміки) [20, с. 331 - 334].

Про тісний зв'язок з Еламом (культурний або торгівельний) непрямо свідчить наступний факт. До відкриття В. І. Саріаніді БМАК, артефакти цієї культури знаходили в різних оазисах Центральної Азії (на території, яка не входила до археологічного комплексу). За відсутності аналогій, ці знахідки не класифікувались, як ті, що належать Середньоазійському регіону. Були припущення, що вони є елітними об'єктами транселамської культури [21, с. 172 – 174].

Цей факт також приводить до думки, що, завдяки специфічному вигляду керамічних виробів, є можливість прослідкувати міграційні напрями тих же маргушців, коли вони уходили з Гонуру [Там само, с. 336].

Серед печаток та амулетів, що їх було знайдено в храмі Тоголок-21, знайшли ті, що зображують сцени тавромахії (акробат стрибає через бика). Такий сюжет є притаманним анатолійському регіону. Пізніше були розкопані амулети вже з популярними месопотамськими мотивами: дерево, на яке з обох боків спирається пара козлів [16, с. 270 - 271]. Тобто тут має місце не тільки торгівля, але й культурне запозичення певних міфів (про символ дерева ми писали в розділі про релігію).

Окрім Центральної Азії, кераміку з Маргіани знаходять на території Казахстану, а металеві прикраси – по всьому Сибіру [20, с. 72 – 73]. Нам бачиться ймовірним, що їх розповсюдження є наслідком міграції, а не торгівельних контактів.

В. І. Саріаніді писав про мирну взаємодію південних районів Середньої Азії та кочовиків–скотарів, які їх оточували [Там само, с. 54]. Не виключено, що це стосувалось і БМАК та може пояснити торгівельні контакти комплексу з цивілізаційними осередками.

З іншого боку, археологічні знахідки на місцях, де спочатку жили скотарі, а потім осіли землероби, говорять про відсутність поваги останніх до поховань кочовиків, з чого випливає припущення про витіснення скотарів силою з їх ділянок задля більшої території для землеробів [Там само, с. 67 – 68].

В слоях Гонуру II тис. до н. е. знаходять все більше степової кераміки кочовиків [6, с. 139]. Це може підтверджувати асиміляцію або заміщення певною групою скотарів населення територій БМАК. Зустрічаються свідчення про те, що сусідні племена скотарів з часом перейняли деякі ритуали та вірування в маргушців. Про це можна говорити на прикладі священного напою Сома-Хаома, який з'явився в них після контактів з населенням БМАК. Можливо саме скотарі були ретрансляторами культури і сприяли її поширенню на північ [2, с. 1 - 4].

Отже, як ми бачимо з аналізу, населення БМАК, ймовірно, мало тісні і при цьому відносно мирні зв'язки не тільки з високорозвинутими цивілізаційними центрами, а й з племенами скотарів, які розташовувались на кордоні археологічного комплексу. Більшість контактів можна пояснити можливим культурним спорідненням. Якщо взяти до уваги припущення вчених щодо походження населення БМАК (якщо бути більш точними – його частини, яка складала одну з міграційних хвиль) з північної території Ірану та південної

Месопотамії, тоді культурно-торгівельні зв'язки є очевидними і закономірними.

Основним джерелом інформації для дослідження комплексу залишаються поховання, а також амулети з печатками. Останні представляють собою унікальне явище, яке не має аналогів у Середній Азії. На основі їх композицій було з'ясовано систему міфологічних уявлень. В їх основі лежить боротьба представників добра та зла за володіння священним напоєм (або його сім'ям). Основною відмінною рисою є непередбачуваність того, хто переможе.

Також є можливим визначити культурні впливи (спільність мотивів у зображеннях) сусідніх держав. Найбільшою проблемою для подальших досліджень залишаються «чорні археологи» минулого та сьогодення – частка поховань на Гонурі, які залишились недоторканими, становить менше 20%.

На території комплексу мали місце культурні та релігійні інновації (тут вони зустрічаються найраніше) – це обробка поховальних камер золою та цілеспрямована деформація голови у дітей. Перше відсилає нас до сучасних традицій зороастрійців, а друге демонструє зв'язок із Туркменістаном (де ця традиція з'явилась пізніше і набула більшої популярності, ніж на інших територіях регіону).

Таким чином, БМАК все ще представляє інтерес для науковців як явище, завдяки якому можна дослідити життя цивілізацій бронзового віку в більш «чистому» вигляді.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми прийшли до наступних висновків.

Антропологічний аналіз говорить про найбільшу спорідненість людей БМАК з кореним населенням північно-західного Пакистану, зв'язок з передньоазійськими племенами (Шумер) та територією північного Ірану. Відкритим питанням залишається мова (або набір мов), якою говорило населення регіону. Дослідження ускладнює відсутність будь-яких писемних пам'яток на території археологічного комплексу.

Наразі наукова спільнота користується грецькими назвами досліджуваної території – «Бактрія» та «Маргіана» - які присутні в античних текстах. Проблему становить відсутність писемних джерел епохи бронзи, що містять автентичні назви регіонів. Неможливість точного визначення кордонів комплексу обумовлена тією ж проблематикою; археологічні польові дослідження ускладнюють природно-кліматичні чинники.

Про соціально-політичне життя можна говорити на основі аналізу археологічних артефактів та поховань. За відсутності писемної інформації картина може бути неповною або частково хибною. Дослідники відзначають поступове «згасання» цивілізації на основі відсоткового співвідношення різних верств населення. Серед них переважає середній клас, в той час, як еліта є чисельно найменшою. Аналіз не надає жодного уявлення про політичну систему, однак нам бачиться цілком ймовірним, що прошарок еліти є частково тотожний прошарку жерців, які мали відповідний статус і вплив на політику.

Аналіз печаток та амулетів показав існування двох, відносно схожих між собою, міфологічних систем, а також культ поклоніння жіночому божеству, який можна віднести до примітивних релігійних вірувань. Усі монументальні споруди, які було відкопано на Гонурі, мають пряме відношення до ритуальних культів. Найбільш поширеними були культи води та вогню. Священний напій Сома-Хаома також займає важливе місце. Таке положення

речей дозволяє розглядати БМАК як одне з першоджерел зороастрійських вірувань. Наразі немає жодних підстав говорити про Бактрію як про Батьківщину Заратуштри, однак вигляд і форма деяких релігійних культів та вірувань є скоріш підтвердженням того, що вони мають місцеве походження і що пізніше вони увійшли до складу нової релігії.

Культурний вплив сусідніх цивілізацій, а також торгівельні зв'язки з ними, є, на нашу думку, наслідком міграції племен з цих територій. Культурну спорідненість, зокрема традицію певних мотивів у гліптиці, БМАК має з Месопотамією та територією колишнього Шумеру. Доведено торгівельні контакти з цими ж центрами, а також з Індією. Це дозволяє говорити про причетність БМАК до торгівельно-обмінної системи Середньої Азії.

Ознайомившись з історію розкопок, міфологічною традицією, проаналізувавши археологічний матеріал, відомості про торгівельні та культурні зв'язки, ми прийшли до висновку, що погоджуємось з твердженням П. М. Кожина про статус БМАК як цивілізації другорядного типу. Безумовно, тут має місце унікальна місцева культурна традиція і частково міфологічна, однак підґрунтям для цього стала не еволюція місцевої традиції, а змішання культурних надбань декількох міграційних хвиль.

Дослідницький потенціал цієї теми, на нашу думку, все ще є великим, адже при спробі більш детального дослідження окремих об'єктів цього комплексу, в кінцевому результаті питань залишається більше, ніж відповідей. Така ситуація тісно взаємопов'язана з процесом археологічних розкопок. Нами бачиться доречним застосувати цю концепцію і до представленої роботи.

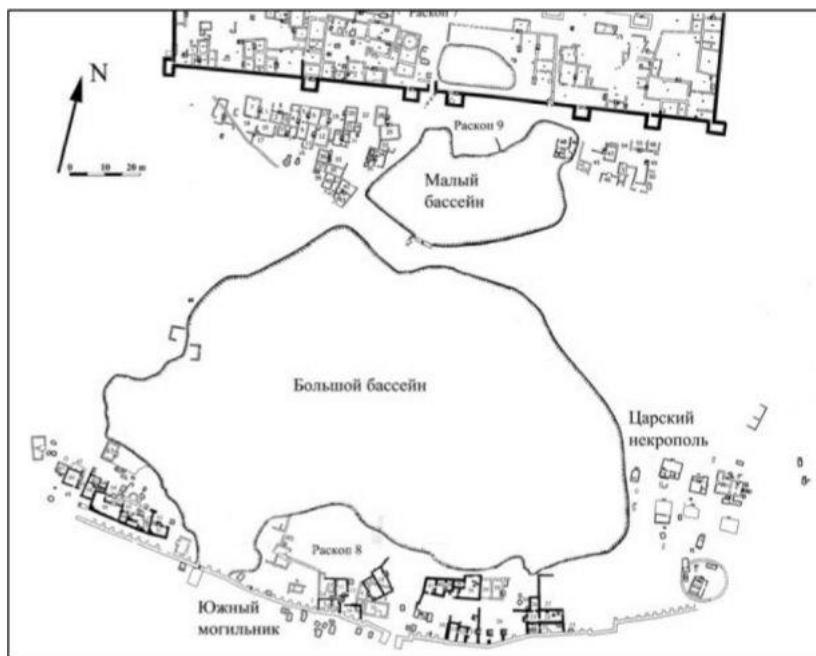
БІБЛІОГРАФІЯ

1. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии / Кошеленко Г. А. и др. Москва : «Наука», 1985. 494 с.
2. Дубова Н. А. Культура древнего населения Туркменистана в зеркале караванных путей. *Возрождение Великого шёлкового пути в счастливую эпоху могучего государства: глубокие истоки и современные возможности* / Ашхабад : «Илым», 2012.
3. Дубова Н. А. Население Гонура по данным антропологии. *Древняя Маргиана — новый центр мировой цивилизации* : Материалы Международной научной конференции 14-16 Санджар. Мары, 2006. С. 169–173.
4. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов : монография. Санкт-Петербург, 2007. 225 с.
5. Кожин П. М. Колесный экипаж впервые преодолевает пустыни. *У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию Виктора Ивановича Сарияниди* / за ред. Косарев М.Ф., Кожин П.М., Дубова Н.А. Москва : «Старый сад», 2004. С. 282 – 289.
6. Кожин П. М. Новый этап первобытной и раннеисторической археологии Средней Азии. *На пути открытия цивилизаций* / за ред. Кожин П. М., Косарев М. Ф., Дубова Н. А. Санкт-Петербург : «Алетейа», 2010. С. 135 – 143.
7. Кузьмина Е. Е. Культура Маргианы и Бактрии эпохи финальной бронзы (РЖВ) в работах В. И. Сарияниди. *На пути открытия цивилизаций* / за ред. Кожин П. М., Косарев М. Ф., Дубова Н. А. Санкт-Петербург : «Алетейа», 2010. С. 29 – 37.
8. Лубоцкий А. Кто Были жители Гонура и на каком языке они говорили? *На пути открытия цивилизаций* / за ред. Кожин П. М., Косарев М. Ф., Дубова Н. А. Санкт-Петербург : «Алетейа», 2010. С. 18 – 22.

9. Мавланов У. Роль коммуникаций в формировании цивилизаций Центральной Азии. *Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии* / за ред. Муставаева Ш. Самарканд – Ташкент, 2009. С. 191 – 197.
10. Отчет о работе Маргианской археологической экспедиции осенью 2013 г. URL: <http://www.margiana.su/publication/reports/2013%20autumn.pdf>
11. Ртвеладзе Э. В., Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Очерки по истории цивилизации Древнего Узбекистана: государственность и право. Ташкент : «Адолат», 2000. 351 с.
12. Ртвеладзе Э. В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии : монография. Ташкент, 2005. 288 с.
13. Сарианиди В. И. Бактрия сквозь мглы веков : монография. Москва : «Наука», 1984. 160 с.
14. Сарианиди В. И. Дворцово-культовый ансамбль северного Гонура. *У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию Виктора Ивановича Сарианиди* / за ред. Косарев М.Ф., Кожин П.М., Дубова Н.А. Москва : «Старый сад», 2004. 470 с.
15. Сарианиди В. И. Задолго до Заратуштры (Археологические доказательства протозороастризма в Бактрии и Маргиане : монография. Москва : «Старый сад», 2010. 200 с.
16. Сарианиди В. И. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб : сборник. Ашгабад, 2002. 355 с.
17. Сарианиди В. И. Маргуш. Тайна и правда великой культуры : сборник. Ашгабад, 2008. 314 с.
18. Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры, Москва : «Наука», 1977. 294 с.

- 19.Труды Маргианской археологической экспедиции. Исследования Гонур Депе в 2011-2013 гг : в 8 т. / глав. ред. Сарианиди В. И. Москва : «Старый сад», 2014. Т. 5. 256 с.
- 20.Труды Маргианской археологической экспедиции. Памяти Виктора Ивановича Сарианиди : в 8 т. / глав. ред. Дубова Н. А. Москва : «Старый сад», 2016. Т. 6. 580 с.
- 21.Hiebert F. T. Production evidence for the origins of the Oxus Civilization.

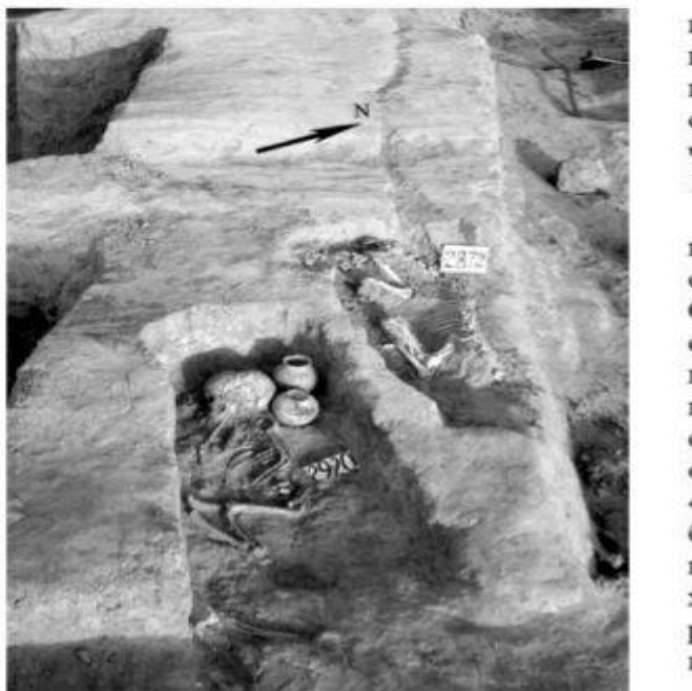
ДОДАТКИ

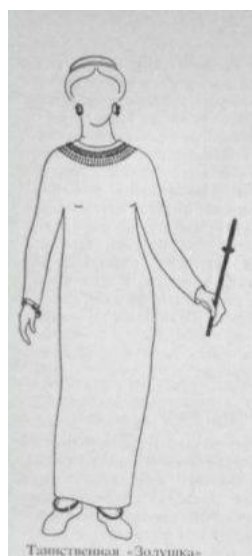
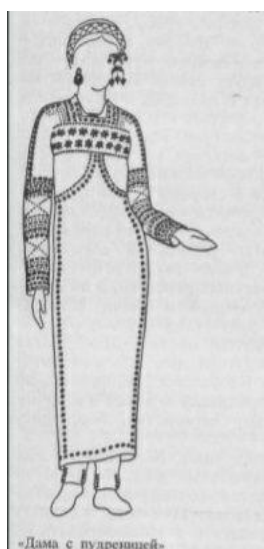
Додаток А.1 Схема південного фасаду палацово-храмового комплексу Північного Гонуру (розкопи 8, 9).

Додаток А.2 Кремль Північного Гонуру. Аерофото, травень 2004 рік. Вигляд з півдня (фото М. Беглієва).

Додаток Б. Поховання №2920 і розміщене поруч з ним поховання собаки (№2872 – на другому плані) на північній частині обвродної стіни.

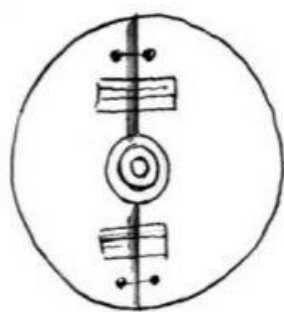
Додаток В. Приблизна реконструкція В. І. Саріаніді одягу, знайденого в похованнях Тілля-Тепе.

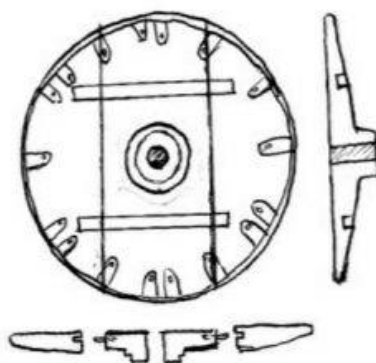
Додаток Д. Поховання №4338. Археологічна експедиція, осінь 2013 рік.

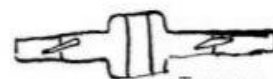
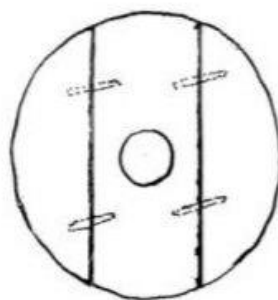
Додаток Е. Чотирьохколесний візок гробниці № 3200 в процесі розчистки.

“Штандарт” Ура

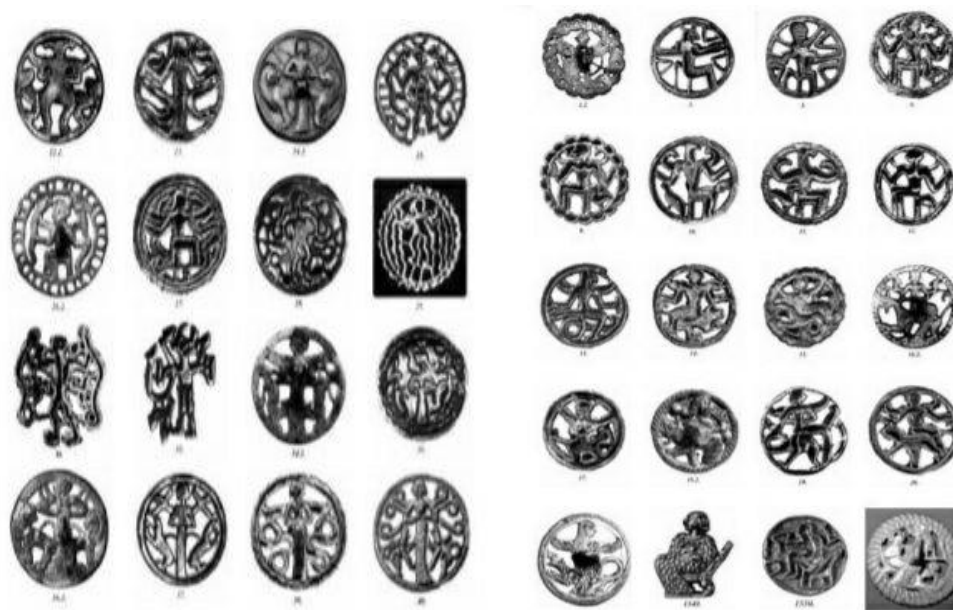

Гонур, погр. 3225

Триалети

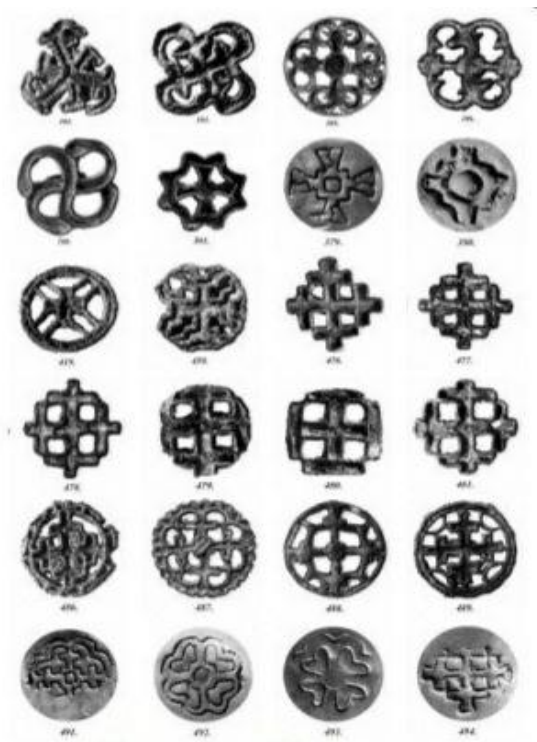
Додаток Ж. Окремі різновиди дискових колес.

Додаток 3.1 Печатки, амулети з Бактрії та Маргіани і їх відбитки. Сидячі фігури.

Додаток 3.2 Кам'яні амулети з відбитками з Маргіани.

Додаток Й. Печатки, амулети Бактрії і Маргіани і їх відбитки. Зображення хрестів.

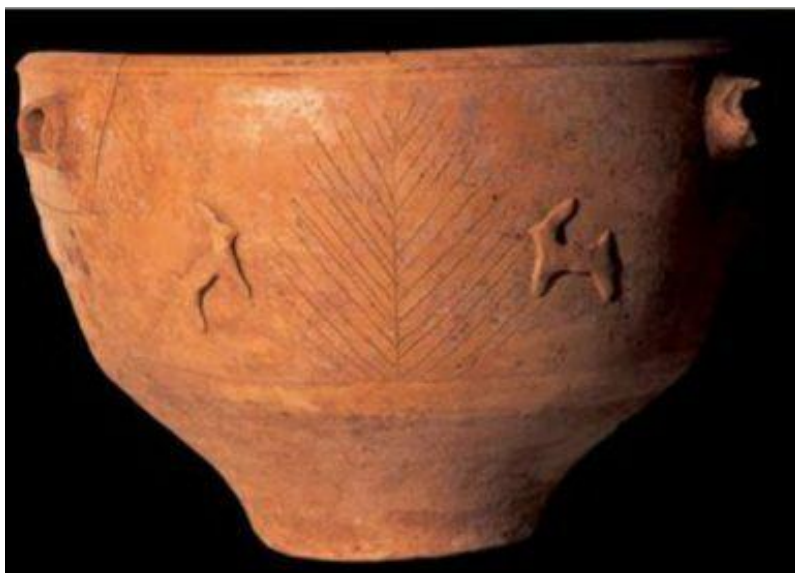
Додаток К. Срібна печатка з Бактрії. Los Angeles Country Museum of Art.

Додаток Л. Гравіровані зображення верблюдів на донцях срібних та золотих посудів зі схованок гробниці №3220.

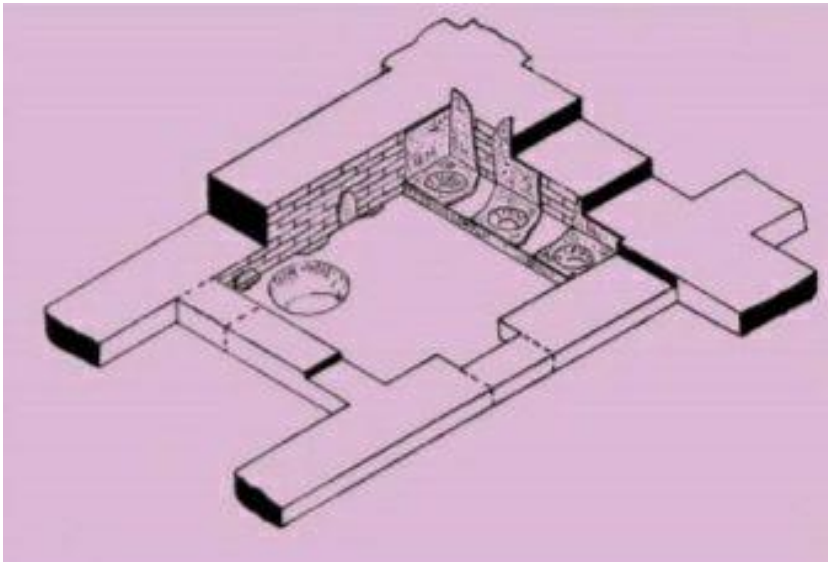
Додаток М. Чоловічі та жіночі портрети, відтворені по черепках з поховання №3230. Автор реконструкцій антрополог А. Нечеалода.

Додаток Н.1 Сосуд з Гонуру.

Додаток Н. 2 Зображення світового дерева на кераміці з Гонур-Депе

Додаток П.1 Біла кімната в теменосі Гонуру. Аксонометрія В. Антонова.

Додаток Р.1 Двохкамерна піч зі східної стіни прим. 7 розкопу 10 зі склепінням над гирлом топки. Вид з півдня.

Додаток Р.2 Фрагмент великого алтаря з двохкамерною пічкою (на першому плані) та малий алтар (на другому плані). Розкоп 6. Вид з південного заходу.

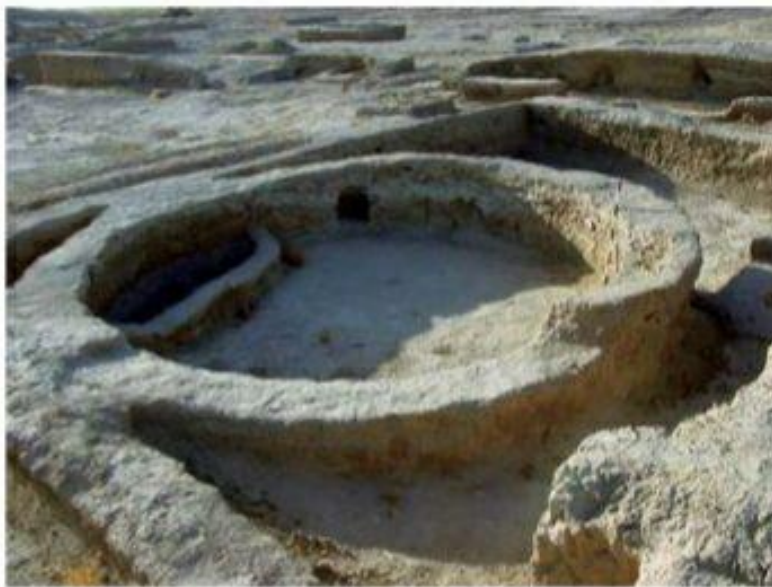
Додаток Р.3 Грушевидна культова піч для приготування жертвовного м'яса великих тварин.

Додаток С. Площа громадських трапез і прилеглих приміщень північного фасаду комплексу. Вид зі сходу, 2004 рік. Фото М. Беглієва.

Додаток Т.1 Великий і малий алтарі західного комплексу Храму Жертвопринесень.

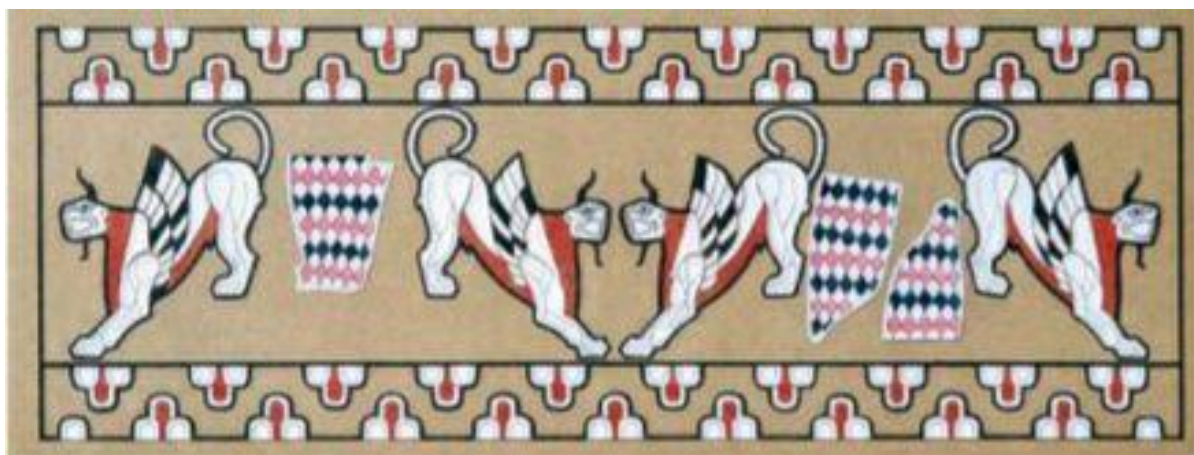
Додаток Т.2 Круглий алтар в південній групі Храму Жертвопринесень.

Додаток У. Устрій дренажної системи для заповнення великого південного басейну водою р. Мургаб: а) – вид зверху; б) – вид з півдня.

Додаток Ф.1 Мозаїчна композиція «Крилаті лев» з поховання №3210 в процесі розчистки. Та мозіїчна композиція «Крилатий лев на картуші» з поховання №3210 в процесі розчистки та графічної реконструкції.

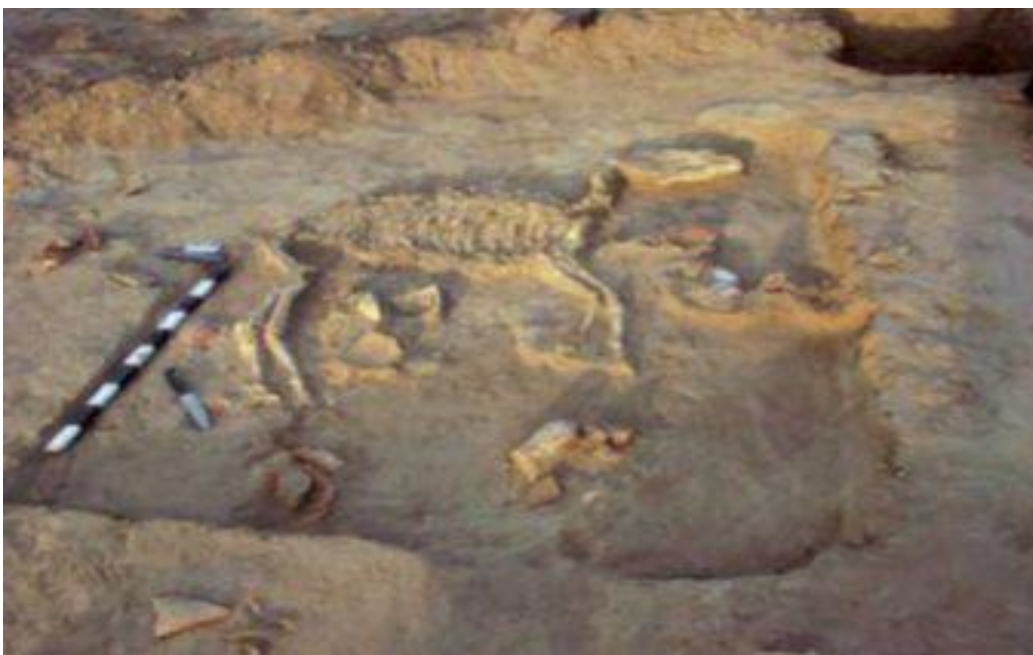
Додаток Ф. 2 Графічна реконструкція мозаїчної композиції «Крилаті лев» з поховання №3210.

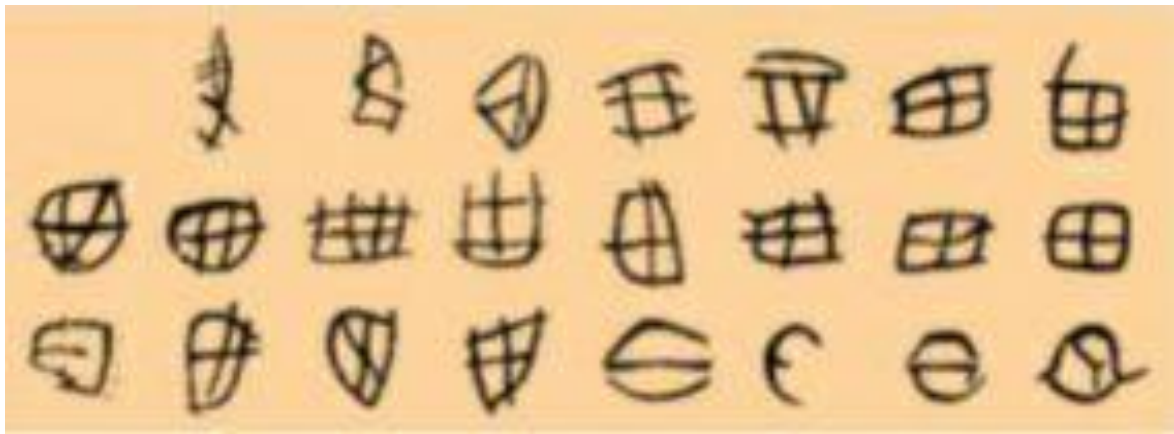
Додаток Х. «Гральна дошка» з гробниці №3220 в процесі розчистки.

Додаток Ц.1 Поховання коня на південному заході Північного Гонуру.

Додаток Ц.2 Поховання лоша на території царського некрополю Гонура.

Додаток Ш. Знаки, знайдені на маргіанських токінах.